

А. Ц. Сіницький

кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук
(ІПСТ, м. Житомир)

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ: СУТЬ ТА ГЕНЕЗИС (ІХ-ХVІІ СТ.)

У цій статті розглядається проблема сутності і розвитку української національної ідеї з ІХ по ХVІІ століття.

Що ж таке національна ідея, її зміст та структура? Які шляхи й методи її формування? В чому полягає суть та витoki української національної ідеї?

"Ми говоримо про національну ідею, - стверджував видатний релігійний філософ ХХ ст. М. Бубер, -коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю й призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі" [1]. Кожна національна спільнота має свою національну ідею, яка супроводжує період існування нації. В свою чергу українська нація не є винятком з цього. Найповнішою адекватною суспільно-політичною формою вираження її є національна державність.

Щодо самої структури національної ідеї, то вона, насамперед, складається з певних ідеалів, або якогось панівного ідеалу, що має інтегруючий характер. Цей ідеал мусить бути позитивний, або, принаймні, спрямований на позитивний результат. Поряд з ідеалами, наступним структурним елементом ідеї є саме заперечення підпорядкованості українців ідеологічним постулатам ідей інших націй, висловлення власної окремішності, підкреслення різниці з чужими етносами. Процес починається з розуміння власного "я" та усвідомлення решти, що не входить в це "я".

Шляхи й методи формування національної ідеї ґрунтуються на загальних правилах з виділенням особливостей етапів її становлення. Так, перший пов'язаний з появою певного критичного настрою, негативізму в суспільстві до існуючої системи, норм та способу життя. Він виростає поступово в рішуче заперечення існуючого стану, і тоді, коли одного заперечення мало, виникають певні ідеї. Вони теж проходять три етапи: 1) висувається ідея, яку більшість зустрічає вороже; 2) коли свідома частина суспільства починає ставитися до неї з розумінням, 3) ідея оволодіває масами, які розглядають її як свою, ідея стає пануючою, її захищають всі [2].

Особливості формування національної ідеї полягають, зокрема, у тому, що після її одержавлення, коли настає етап певної загальної ейфорії, важливою є динаміка дальшого розвитку, оскільки старі ідеали і етнокультурний матеріал стають часто гальмом прогресу. Тому на цьому етапі є важливим стан критики і самокритики в етносі. Лише критичність на етапі певної зрілості національної ідеї може врятувати її від самовиродження.

Другою особливістю формування національної ідеї є її тісний зв'язок з релігією, з месіанством.

Третьою особливістю національної ідеї є її політичність, бо в ній закладено або потяг до панування, або до визволення з-під політичного панування інших [3].

Нарешті, важливим є своєрідний шлях формування національної ідеї у націй, що втратили державність і ведуть боротьбу за її відновлення. Чеський політолог М. Грох виділяє три етапи формування національної ідеї для таких націй: перший - це культурницький (відродження етнографічної, мовної і фольклорної спадщини), другий - просвітницько-патріотичний (національна свідомість вноситься широко через освітньо-культурні заклади в народ), третій - це розгортання масового руху за політичне самовизначення [4].

Методами формування національної ідеї є - переконання і примусовий чинник, тобто вольовий. Головним суб'єктом, що творить національну ідею, є національна інтелігенція, свідомо ініціативна меншість, що віддано, не за винагороду служить ідеї, кладе на олтар нації всі свої скромні надбання. Саме вона, є критичною меншістю, вона породжує ідеї, розвиває їх, оновлює.

Спираючись на вищезазначені теоретичні міркування щодо суті, змісту процесів формування національної ідеї взагалі, можна перейти до з'ясування витоків та суті становлення української національної ідеї.

Процес зародження української, як і будь-якої іншої, національної ідеї, був досить складним і довготривалим. З'ясування його глибинної суті передбачає опору на певні висхідні чинники, які відіграли найістотнішу роль у самоідентифікації, самоусвідомленні українського народу як повноцінного і цілком окремого феномена історії. Цими визначальними моментами в даному становищі стали особливості заселення території, яка з прадавніх часів стала природним місцем мешкання далеких предків українців, географічно-територіальне, геополітичне розташування регіону [5].

Територія України з давніх-давен становила собою цілісний природний і економічний регіон, який, незважаючи на військові та політичні хуртовини, в процесі свого розвитку ставав все більш єдиним, що в кінцевому результаті призвело до формування на цих землях українського етносу, який увібрав в себе елементи культур і впливів всіх племен і народів, які пройшли за тисячоліття по даній території.

Звернімось до карти Батьківщини. Ми побачимо на ній три виразні смуги: ліс - на півночі, лісостеп (приблизно на широті Київщини) і степ, одне з дуже типових явищ нашої географії, що тягнеться до нашого моря, яке становить природно-географічну підставу нашої Батьківщини. З усіх боків ці землі були оточені природними кордонами.

Ця територія була унікальна своїми природними багатствами: родючими ґрунтами і чудовими пасовиськами, великими лісами й запасами корисних копалин, безліччю великих і малих річок. Вона ніби спеціально була створена природою для життя і розвитку людей. Археологи доводять, що заселення території нинішньої України людьми сталося ще в часи палеоліту [6].

Хоча матеріальних доказів - знахідок тих часів досить мало, та більш докладними свідченнями є дані про кінець неоліту на всій території України, який характеризується надзвичайно багатотою, блискучою культурою хліборобів. Перші знахідки цієї культури були зроблені відомим київським археологом В. Хвойкою на початку ХХ ст. в селі Трипілля, недалеко від Києва. Назва "Трипільська культура" залишилася до наших часів за цією культурою, незважаючи на те, що межі її поширення сягають за сучасними дослідженнями, від Слобідської України до Словаччини, від Чернігівщини до Чорного моря та Балканського півострова [7].

Добу неоліту і, зокрема, Трипільську культуру ряд вчених пов'язують з українським народом. В.М. Щербаківський писав, що жодного переселення слов'ян не було. Слов'яни-українці жили в Україні від доби неоліту [8]. "Гадаємо, що історія України починається з палеоліту ... що всі послідовні великі культури на Україні являють собою етапи, щаблі формування та розвитку українського народу аж до нинішнього часу" [9].

Як зазначав відомий дослідник В. Петров: "Немає сумнівів, уже в трипільський період Україна набуває певної суми характеристичних ознак, що лишають властивою приналежність за наших часів етнографічної культури українського народу, як народу хліборобського... Уже за неоліту сформувалася на Україні сума певних елементів матеріальної культури, що входять і досі як складова частина до змісту етнографічної культури українського народу" [10].

Велике значення для нашої Батьківщини мало входження її до антично-грецького кола, до кола античної культури Еллади - основи пізньої культури і Риму, і Європейського Заходу.

Коли ми пригадаємо собі головні складники античної грецької культури і при цім спробуємо знайти сліди тих складників, які всякли в нашу землю і її прамешканців, то, в першу чергу, мусимо згадати людську особистість, правдоподібно джерело нашого пізнішого специфічного "індивідуалізму". Це на противагу тим культурам, де в осередку їх стоїть з одного боку - автократ, а з іншого - маса, без обличчя і тому автократові невольничо-покірна... [11].

Варто також зазначити, що на відміну від багатьох інших народів, які в процесі історичного розвитку (пошук природного середовища, війни, колонізації тощо) змушені були зазнавати значних міграцій, іноді тотальних переселень, що приводило до відриву від первісного етнічно-територіального коріння (або суттєвих видозмін, трансформацій, асиміляцій), доля наших давніх предків склалась інакше. Починаючи з доби неоліту, переселень автохтонних жителів із фатальними наслідками не було. І яких випробувань, і якого знищення вони не зазнавали протягом тисячоліть, все ж не залишали своєї прабатьківщини, а

вплив зовнішніх привнесених чинників залишався вторинним, ніколи не перемагав кореневого, природного начала.

Один із авторитетних вчених - археологів П. Курінний, підсумовуючи аналіз культури народів, що населяли територію України, зауважує: "Покоління людей виростали одне по одному. Над краєм пролітали хуртовини воєн, але покоління від покоління переймали здобутки попередніх надбань і передавали їх своїм нащадкам. Культурна тяглість на українських землях не переривалась ніде, ніколи..." [12].

Це означало, що поступова зміна культур на території майбутньої України вела в кінцевому результаті до творення українства. Найбільш глибоко та всебічно ці питання розробив видатний український історик Михайло Грушевський, який писав, що "Порогом історичних часів для українського народу можна прийняти IV ст. . н. е.... До цього часу ми можемо говорити про українські племена лише як про частину слов'янської групи племен...". І далі: "Вихідним моментом... (історії українського народу - А.С.) є відокремлення південної групи східнослов'янських племен, з якої сформувалась українська народність" [13].

Ще конкретніше з цього приводу висловився вчений в "Ілюстрованій історії України". В цій роботі він прослідковує родовід українського народу з перших століть нашої ери, зазначаючи, що античні автори VI-VII ст. н.е. називали антами українців: "Словенами звать вони ті племена, що сиділи над Дунаєм і в балканських землях. Антами тих, що сиділи над Дністром і далі до Азовського побережжя. Це й були наші, українські племена, що зайняли тоді вже побережжя чорноморське від Дністра до Азовського моря і вперше тут виступають в історичних джерелах окремо, під тою назвою Антів". В розділі "Про історію і передісторичне життя" М. Грушевський наголошував: "Про наш нарід письменні звістки у чужих народів починаються... коло 400 р. по Христі... Для нашого народу се значить півтори тисячі літ назад..." [14].

І коли читаємо характеристику антів, як зазначав визначний український публіцист Є. Маланюк, (наприклад, у візантійця Маврикія VI ст.) то, поза всяким сумнівом, ми, сказали б, пізнаємо самих себе. Отже: громадуправство, емоціональність, брак авторитарної влади, головний (і єдиний) бог - бог грому (пізніший Перун?), жертви - волами (хліборобська осіла культура!), люди росли тілом "ні чорняві, ні біляві", волелюбні, гостинність майже культова, жінки чесні "понад міру" (смерть чоловіка вважають за власну), полонених згодом пускають. Але: нетривкі, віроломні в договорах, "коли порізняться між собою, вже не погодяться ніколи". Не приймають спільного рішення, бо "кожен має свою думку". Багато князів [15].

Стародавні джерела, насамперед візантійські (Йордан, Маврикій Стратег, Прокопій Кесарійський, Менандр), свідчили про наявність в антів і слов'ян військових союзів племен під керівництвом вождів, а також загальних народних зборів. На основі цих джерел можна зробити висновок, що східні слов'яни вийшли з рамок родоплемінного ладу і перед нами - союз племен, так звана "військова демократія". Початок державності, яка будувалася на Антському союзі племен (шести племінних груп), що проживали на території від Карпат до сьогоднішньої Чернігівщини та виявляли значну політичну активність. Це виліалося між іншим і в експансії на південь, схід та північ, що вимагало певного рівня організованості структури владних відносин, постійних органів примусу, війська. Верхівка Антського союзу племен виступала й суб'єктом міжнародних відносин в VI ст. Анти виступили проти Візантії спільно з Гунами. У зазначеному союзі племен найбільш розвинутими були поляни, які займали трикутник між річками Дніпром, Ірпенем і Россою. Саме вони вважаються засновниками Києва [16].

Як писав М. Грушевський, "цей невеликий трикутник являв собою не тільки географічний, але й історичний центр українських племен; між іншим, не тільки останніх - впродовж цілого ряду століть він був політичним і культурним центром для всієї Східної Європи" [17].

Звідси, мабуть, і поширилося ім'я Русі. Сьогодні більшість дослідників пов'язує час народження українського етносу з появою і процвітанням першої слов'янської держави - Київської Русі. Хоча є й противники цієї думки. Безсумнівно є те, що населення Київської Русі мало чіткі ознаки своєї приналежності: спільність мови, культури, території, походження, особливості психологічного складу і навіть єдину державу. Однак в наші дні етнографією та соціологією при визначенні етносу дедалі більшого значення надається психологічним факторам, на рівні розрізнення спільнот за антитезою "ми - вони". Що є вже національною суспільною свідомістю, яка бере початок у звичаях, обрядах, моралі, праві, мистецтві, релігії тощо.

Чи було саме таке свідоме розрізнення між українцями і неукраїнцями за часів Київської Русі? Ствердної і переконливої відповіді і сьогодні дати не можна. Але безперечно, що утворена у IX ст. в результаті тривалого розвитку східнослов'янських племен Київська держава - одна із найбільших імперій середньовічної Європи - справила могутній вплив на становлення української народності. І в цьому розумінні Київська Русь може вважатись першою українською державою [18].

Ми не можемо не звернути увагу й на те, що до складу Київської Русі X століття, крім Києва, Чернігова, Переяслава та Галича - регіону, де формувалась українська народність, входили ще й Новгород, Володимир, Рязань, де жили зовсім інші племена, які не мали безпосереднього відношення до процесу формування української народності.

Саме тут проявляється одна з перших, головних особливостей формування української національної ідеї - велика складність та проблематичність її зародження на початковому етапі розвитку. Це пов'язано, насамперед, з імперським характером Київської держави та тими ускладненнями, які випливали з її політичного розпаду.

Складність проблеми полягає у її великій політичності. Так, вже майже два століття точиться дискусія між українськими і російськими істориками відносно спільного чи окремого походження ("колиски") трьох східнослов'янських народів, відносно історичної спадщини Київської Русі та її спадкоємців. Якщо українські історіографи доводять, що українська нація конституювала себе у Київській державі, то російські - у переважній більшості вважають, що вони єдині "спадкоємці" Київської Русі, і твердять про свою законну " правонаступність", яка дає змогу зводити будівлю "тисячолітньої російської держави".

Одним з найбільш відомих представників цієї концепції був М. Погодін, який прагнув обґрунтувати не тільки державницькі права Росії на спадщину Київської Русі, а й етнічні. М. Погодін в одній із полемічних статей на адресу Срезневського висловив думку, що батьківщиною українців було Прикарпаття, звідки вони нібито прийшли на київські землі вже після татар, не раніше XIV ст. Київ і його околиці були, на думку Погодіна, заселені великоросами, які відійшли на північ, після того як Київську Русь нібито зовсім спустошили татари.

"Записка о древнем языке" (1856 р.) [19] Погодіна викликала відповідь М. Максимовича в книзі листів до М. Погодіна [20], в яких він заперечував і обґрунтовував помилковість таких поглядів. М. Максимовича, який був одним із перших у полеміці з представниками російської шовіністичної концепції, підтримало багато українських науковців. Це А. Котляревський, М. Костомаров, М. Грушевський та ін.

Особливо переконливими і повними в тогочасній історіографії були твердження М. Грушевського відносно української етнічної сутності і спадщини Київської Русі. Він категорично заперечував претензії Московської Русі на всю давньоруську спадщину, правонаступником якої стала "українсько-руська народність". В статті "Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства" він зазначав: "...Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська - другої, великоруської" [21].

Саме ця "українсько-руська народність" і створила в свій час Київську державу. Принципово важливим є те, що в основу концепції історії України М. Грушевський поклав не московсько-династичну генеалогію, на якій будувалася історія Російської імперії, а, як це прийнято в світовій історіографії, народ, його суспільно-економічний уклад, право і культуру.

Михайло Грушевський також не погоджувався із думкою М. Погодіна про те, що Київська Русь була нібито зовсім спустошена монголо-татарською навалою. Він вказував, що населення Київської держави зазнавало і раніше подібних і навіть більших набігів, але все ж, незважаючи на всі збитки, ця навала до справжнього запустіння не довела [22].

Історичну схему України вчений проводить не через Володимиро-Московське князівство, в якому вона потім розчиняється і стає історією Малоросії, а через Галицько-Волинське князівство, що стало спадкоємцем Київської Русі і відіграло важливу роль у становленні української державності. "Київський період, - наголошує М. Грушевський, - перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV-XVI ст. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені... Київський уряд пересадив в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна й історична близькість народності української до великоросійської не повинна служити причиною до їх перемішування, - вони жили своїм життям, поза своїми історичними етичностями і стрічами" [23].

Увесь сенс наведених зауважень проф. М. Грушевського можна звести до наступної думки, висловленої ним у тій же праці: "Общеросійської історії не може бути, як немає общеросійської народності. Може бути історія всіх "руських народностей", кому є охота їх так називати, або історія східного слов'янства. Вона й мусить стати на місце теперішньої російської історії" [24].

Пізніше, за радянських часів, набула подальшого розвитку концепція Київської Русі як колиски трьох братніх народів - українського, російського та білоруського, які нібито були етнічно однорідними в часи Київської Русі і які розділилися після занепаду Київської держави.

Сьогодні, спираючись на новітні археологічні та історичні розвідки, а також на "Повість временних літ", ми можемо зробити висновок, що Київська держава не була етнічно однорідною, її населяли племена, від яких пішли і українці (поляни, сіверяни, дуліби, волиняни), і білоруси (дреговичі, кривичі, полочани та радимичі), і великороси (словени, в'ятичі) [25].

А провідну роль у становленні Давньоруської держави, як вже відмічалось, відіграло Полянське Князівство з центром у Києві. І тому Київська Русь насамперед, праукраїнська держава.

Потрібно зазначити, що вже у XI ст. виникає думка (офіційно) про нетотожність племен, які проживали в рамках єдиної Київської держави на єдиній території (Любечський з'їзд 1097 р.) зі своїми сусідами. Давньоруська держава стала важливим чинником і водночас результатом розвитку українського етносу. Беззаперечним є те, що рівень кожної національної державності є певним свідченням, нехай і опосередкованим, рівня розвитку етносу і його національної свідомості. Виходячи з цього, ми можемо стверджувати, що процес формування національної самосвідомості українського народу у IX-XIII ст. знаходився на етапі активного формування.

Київська Русь, маючи певні ознаки державності, все ж не була державою в сучасному розумінні цього слова. В першу чергу, вона не була достатньо централізованою державою. Але, не зважаючи на це, вона змогла окреслити етнічну територію майбутньої української народності, яка формувалась у межах Давньоруської держави, разом і поруч з майбутніми білоруською та великоруською, створила для цього достатньо сприятливі економічні та соціально-політичні умови.

Процес територіальної консолідації, визначення, зміцнення і розширення меж Київської держави, започаткований племенами, з яких формувался український етнос на своїй автохтонній території, сприяв розвитку останнього. Тому дії і задуми всіх київських князів - носіїв давньоруської державності, ким би вони не були за етнічним походженням, спрямовувались на розвиток українського етносу через зміцнення і розширення території держави.

Так, характерними рисами політичної ідеї періоду IX-XI ст., до формування якої значно спричинилося прийняття християнства, були спочатку експансіонізм, потім провідна ідея єдності руських земель з деякими відтінками християнського посланництва. Складність формування національної ідеї, самосвідомість національного періоду полягала в тому, що державна релігія впроваджувалася грецькою мовою.

В кінці XI - на поч. XII ст. Київська Русь досягає вершини свого експансіонізму. З розпадом на окремі князівства зникає експансіонізм і змінюється за змістом політична ідея, основною рисою якої стає ідея єдності руських земель, централізації державної влади, про що, зокрема, свідчить художній твір "Слово о полку Ігоревім" (1187 р.).

Припинення існування Київської Русі як держави після татаро-монгольської навали не могло означати припинення існування українського народу, процес формування якого продовжувався, хоча й загальмувався.

З XIII ст. Київська держава поступово трансформується в західному і північно-східному напрямках, що вилилося у продовженні української державності в Галицько-Волинському князівстві (королівстві). Воно стало прямим спадкоємцем традицій державного будівництва Київської Русі й осередком формування українського етносу.

В Галицько-Волинській державі на певний час було припинено процеси децентралізації, падіння впливу влади володаря, виявилися тенденції до формування абсолютистської монархії, що втілювалося на Україні в особі короля Данила Галицького. Але внаслідок іноземної навали еволюційний розвиток автономної української державності припиняється (1340 р.). Так, якщо спочатку національна ідея періоду Київської Русі своєю формою мала обмежену військовою демократією або діархією-дуумвіратом [26] монархію, то з часом ми маємо факт зміцнення монархічних принципів влади і зменшення участі в реалізації влади військової дружини, знаті, ролі публічних зборів, які виявляли законодавчий характер (різного типу віча).

Крім того, необхідно відмітити другу особливість формування української національної ідеї того часу, її певну дискретність, на відміну від, наприклад, британської чи французької. Адже тут ми мали одержавлення української ідеї на пізніх стадіях розвитку Київської Русі, яка після розпаду держави кардинально міняє свій зміст і набуває нового відтворення у XVI-XVII ст. Після чого знову настає період затухання, щоб з початком XIX ст. і українського відродження настав третій цикл розвитку національної ідеї, що завершився в основному у другому десятилітті XX ст. У 80-х рр. XX ст., на нашу думку, розпочався новий, четвертий цикл її розвитку.

Сьогодні висловлюється думка, що у XIV-XVI ст. відбувся процес усвідомлення відмінності української території, мови, релігії та права. Всі ці форми взаємопереплелися і в комплексі стали ознакою українського етнічного "ми". З того часу захист національних прав проводився усіма верствами населення разом, що дозволило окремим вченим говорити про відносну соціальну єдність українського етносу [27]. Завдяки чому українцям вдалося відстояти і законодавчо закріпити складові свого етнічного "ми" на той час. І тому період з середини XIV-до Люблінської унії в історії України був досить рідкісним феноменом - справжнім періодом литовсько-білорусько-українського співжиття.

Але такий стан державного життя Великого князівства Литовського докорінно змінюється в результаті політичного об'єднання Литви з Польщею в одну федеративну державу - Річ Посполиту (1569 р.). Однак без духовної єдності навряд чи можна було чекати політичної міцності цього союзу. В ті часи духовне життя майже повністю проходило в релігійних рамках, тому духовна єдність спочатку означала єдність релігійну. В результаті проголошення та об'єднання католицької і православної конфесій у Бересті 1596 р., в Речі Посполитій почали функціонувати три церкви: католицька, православна і греко-католицька (уніатська).

Утвердження Польщі на українських землях супроводжувалося намаганням польської шляхти і магнатів денационалізувати український народ, змусити його зректися своєї мови і культури. Особлива роль в експансії католицизму в Україні належала єзуїтам (з 1564 р.), які стали головним фактором утвердження католицької реакції в Речі Посполитій.

Інститут католицизму, обмеження в правах православних, ліквідація традиційних соціальних інститутів призвели до деградації значної частини тогочасної української еліти, яка, будучи найбільш освіченою частиною суспільства, була головним носієм ідеології етнічної самосвідомості. Почалася денационалізація давніх українських аристократичних родів - Вишневецьких, Сиявських, Корецьких, Сангушків,

Заславських, Ружинських, Чорторійських та ін., які переходили до католицизму, польської мови і зрікалися українства.

Процес колонізації охопив також значні прошарки української шляхти. Як зазначав відомий російський історик С. Соловйов, західноросійська аристократія почала слабнути в устремлінні своєму підтримувати руську віру та народність, оскільки осередок її діяльності був не на Русі, а в Короні Польській, при дворі, в сенаті. Аристократія руська складала частину аристократії польської, інтереси руські були для неї провінційними, і тому вона скоро охолола до них як до нижчих за неї [28]. Наслідком чого православ'я, українська мова і культура стали атрибутом нижчих верств українства.

Відстоювання хоча й номінальної автономії українською шляхтою було розміняне на збереження маєтків та службових посад у новій державі - Речі Посполитій.

Таким чином, відомі Люблінська і Берестейська унії, що поставили крапку на залишках української автономії і реально загрожували православ'ю, мобілізували українство й започаткували новий етап розвитку національної ідеї. На нашу думку, період від Люблінської унії і майже до визвольної війни під проводом Б. Хмельницького - це час переорієнтації національної ідеї з суто політичної у релігійну, бо основним її змістом тоді стало відродження і активний захист православ'я, яке в той час почали трактувати майже як підставову ознаку українства. І тут можна погодитися з І. Ортинським, "що стикання з польським католицизмом витворює погляд про національне значення східної Церкви, спричиняючи до розбудження пріспаної національної свідомості населення" [29].

Провідну роль в захисті своєї віри, національності і культури відіграла зростаюча невелика православна магнатсько-князівська опозиція, що дотримувалась поміркованих політичних поглядів та була прихильницею Речі Посполитої. Єдиною метою, яку ставила перед собою опозиція, було розширення адміністративної та культурно-релігійної автономії українських земель у складі Польщі.

Найбільш виразно ці ідеї відобразилися у політичних думках та діяльності голови магнатської шляхетської опозиції князя Василя - Костянтина Острозького (1527-1608рр.). Вихід з культурно-національної кризи, в яку потрапило українське громадянство, К. Острозький вбачав у розбудові національної школи, освіти, друкарства, науки, реформі церкви [30].

Костянтин Острозький створив в Острозі осередок української культури зі школою, відомою під назвою академії Острозького, друкарню (близько 1577 р.), розвивав видавничу діяльність. В цьому осередку у 1581 р. було надруковано першу повну Біблію слов'янською мовою, яка отримала назву "Острозька Біблія". Князем і його академією було зроблено значний внесок у відродження православ'я і піднесення самосвідомості українства.

Одночасно найбільшими оборонцями православної віри і української нації стали братства - громадські організації релігійного характеру, куди входили міщани, дрібна шляхта, а також духовенство. Найактивнішою соціальною силою братств було міщанство. Поступово з числа церковних об'єднань братства перетворювалися на могутні культурні і освітні осередки зі школами і друкарнями.

Братські школи почали конкурувати з католицькими і протестантськими, зберігаючи при українстві частину української молоді. Найстарішим і найвпливовішим в Україні було Львівське Успенське братство і його школа (1586 р.). Але найбільшу роль відіграло Київське Богоявленське братство, засноване у 1615 р. Братство почало контролювати духовенство, особливо ієрархію, яка не дуже переймалася справами церкви. Ставши з часом всестановими інституціями, братства відіграли важливу роль у захисті загальнонаціональних інтересів, піднесенні почуття гідності за свій етнос, розвитку української культури і захисті її від колонізації, насадження католицизму.

Значним поштовхом до подальшого становлення етнічної самосвідомості українського народу стала церковна Берестейська унія і та гостра ідейна боротьба, що розгорнулася навколо неї. Ідейними захисниками православ'я і окремішності українського народу в даний період були такі відомі діячі, як вже згаданий К.Острозький, Мелентій і Герасим Смотрицькі, І. Вишенський, М. Броневський (Христофор Філа-рлет), В. Суразький та інші.

Серед них на увагу заслуговує видатний український письменник-полеміст, захисник рідної мови і віри Іван Вишенський (н. бл. 1550 - п. після 1620 р.). Найбільш відомими літературно-публіцистичними творами І. Вишенського є трактати "Писаніє к утекшим от православной віри епископам" (1597р.), "Кра-ткословний ответ Петру Скарзі" та ін. В яких він викривав православних єпископів-зрадників, католицьке і уніатське духовенство.

Виступаючи проти денационалізації українців поляками, І.Вишенський намагався утвердити й захистити рідну мову як базову підвалину етнічної спільності: "Славянський язык перед Богом честнейший ест і от еллінського і латинського" [31].

В свою чергу, чи не найбільш видатною особою процесу становлення етнічної самосвідомості українців другої чверті XVII ст. був митрополит Петро Могила (1596-1647рр.)

У 1632 р. його було обрано Київським митрополитом. Період правління П. Могили увійшов в історію як період Могилянської доби. За його ініціативою і участю було видано монументальне визнання віри-катехізис "Православне Сповідання віри" - детальний збірник богослужінь, який довгий час широко використовувався у всій Східній Європі. Будучи затвердженим у 1643 р. всіма чотирма православними пат-

ріархами, цей катехізис став свідченням піднесення православної церкви і спростуванням думки про за-непад високої науки у православ'ї.

Іншою важливою працею П. Могили був виданий у 1646 р. "Требник", в якому подано велику кількість відмінностей українського богослужіння від московського. Требник базувався на величезній масі українських звичаїв, спільних для православної і католицької церкви, які згодом у східній церкві забулися, а в українській збереглися. Це, між іншим, викликало звинувачення Петра Могили в тому, що він вносив нібито католицькі обряди до православної церкви [32].

Особливо високі заслуги Могили були на полі культурно-просвітнім. Передусім він реформував Київську братську школу в колегію (1632р.) по типу західноєвропейських вищих шкіл, з наукою на латинській і на грецькій мові. Пізніше (1701р.) вона дістала назву Києво-Могилянської Академії і стала важливим освітнім і науковим центром країни всієї Східної Європи, першим українським вищим навчальним закладом з європейським рівнем освіти. Філіями київської колегії були засновані осередки у Вінниці і Кременці.

П. Могила розумів, що українське відродження неможливе без запозичення культурних здобутків західноєвропейської науки і культури. Тому він ввів як мову викладання Київської колегії латинську мову, що одразу відкрило перед Україною духовне багатство культури, побудованої на латині, і тим самим наблизив Україну до джерел тогочасного прогресу. Крім того, латинська мова вважалася тоді найголовнішою ознакою освіти і цивілізації.

Частина вчених звинувачувала П. Могилу в тому, що він своєю латинізацією стримував розвиток національної свідомості в Україні. Так П. Куліш у праці "Отпадение Малоросии от Польши" писав, що хоч П. Могила і багато зробив для поширення освіти в Україні, але цей молдавський магнат турбувався зовсім не про пробудження руської самосвідомості. Могилянська література була водою на латинсько-польські колеса. Могилянська освіта була наївним, якщо не навмисним, продовженням єзуїтської роботи для творення добрих католиків з затятих в своїй темряві схизматиків [33].

Та все ж безперечним є той факт, що "могилянська доба" стала періодом розквіту православної церкви, а разом з нею освіти і культури. Історична ситуація, яка склалася на кінець XVI ст. в українських землях, об'єктивно породжувала нові соціальні сили, потенційні можливості яких були більшими, ніж сили інших станів тогочасного суспільства. Однією з таких рушійних сил стало козацтво, що в кінці XVI ст. заявило про свою окремішність.

Поява нової соціальної спільноти - козацтва у Речі Посполитій, що формувалась завдяки колонізації південних степів та ідеї козацького імунітету, - сприяла піднесенню і переростанню ідейно-теоретичної боротьби, яка точилася у побутовій і релігійних сферах між поляками і українцями, на вищій щабель свого розвитку - у збройне протистояння за загальнонаціональні інтереси [34]: *I

І якщо перші козацькі повстання, зокрема, повстання під проводом К. Косинського (1591-1593рр.), мали перш за все становий характер і спрямовувались на захист своїх групових прав, то наступні, такі як повстання С. Наливайка і Г. Лободи (1594-1596 рр.) і інші, які крім захисту станових інтересів висували вимоги загальнонаціональні. В першу - чергу підтримки рідної православної віри.

Найвидатнішим політичним діячем в середовищі козацтва напередодні Хмельниччини був гетьман Петро Сагайдачний. Йому належить величезна заслуга в розбудові козацтва. З суто військової формації Сагайдачний трансформував козацтво у політичний чинник з державницькими цілями. У 1620 р. П. Сагайдачний з усім запорозьким Кошем вступив до Київського братства, підтримавши тим самим загальнонаціональний рух за зміцнення позицій української культури в Речі Посполитій. Зусиллями козацького гетьмана у тому ж році було відновлено православну метрополію в Україні. В результаті козацтво в очах усього українського суспільства стає тією політичною і військовою силою, яка мала відіграти вирішальну роль у національно-визвольній боротьбі українського народу.

Таким чином, у середині XVII ст. довготривалий процес формування українського етносу підійшов до нового етапу - етапу загальнонаціональної боротьби за державне самовизначення на автохтонній для нього території. Грунтом для цього став зростаючий колонізаційний екстремізм польських магнатів: не-чуваний поміщицький, господарський і релігійний гніт українського народу.

Як наслідок переслідувань розпочалося збройне повстання, що швидко набрало загальноукраїнського характеру й переросло у національно-визвольну війну 1648-1676 рр., яка завершилася відновленням державності. Не вдаючись спеціально до аналізу перебігу подій під час війни, ми зупинимось лише на окремих її особливостях, що свідчили про розвиток національної ідеї.

Особливістю цієї війни є те, що ця війна, на відміну від селянсько-козацької війни 1630 та 1637-1638рр., була не лише війною за "вольності свої, криваве заслужоние" та за віру "старожилку гречеську", а війною за відновлення втраченої державності. Так визвольна війна рішуче змінила зміст національної ідеї, поставивши в центр уваги осягнення національної державності.

Богдан Хмельницький, ставши гетьманом війська запорізького і очоливши національно-визвольну війну, перетворився у суб'єкта політичної влади в Речі Посполитій, конкуруючи фактично з королем. Богдан-Зиновій Хмельницький, який поклав початок Української Козацької Держави, був найбільшим державним мужем, що його будь-коли мала Україна - так характеризував його один з найвидатніших

дослідників тієї доби В. Липинський [35]. Хмельницького не випадково і сучасники і нащадки порівнювали з Олівером Кромвелем і Альбрехтом Валленштейном.

Його плани державотворчої діяльності та заходи по їх реалізації поступово вивели український народ з рамок Речі Посполитої, дали йому змогу відновити втрачену державність за Зборівським договором 1649 р.

Але разом з тим тут не можна беззастережно стверджувати, що у Хмельницького на початку повстання був вже чітко окреслений план дій. Підтвердженням цього є різні точки зору в історіографічній літературі. Так, в радянській історіографії протягом багатьох років це питання трактувалось однозначно, що Хмельницький від самого початку прагнув будь-що приєднати Україну до Росії, і це нібито було споконвічною мрією українського народу. Але сьогодні спостерігається своєрідна реанімація підходів до цієї проблеми в руслі засновника державницької течії в українській історіографії В. Липинського.

За Липинським, гетьман запорожців на початку повстання був у полоні ідеї реформування польської державної системи шляхом посилення монархічної влади, розраховуючи обмежити в такий спосіб магнатсько-шляхетську сваволю. Хмельницький планував посадити на польський престол не католика, і таким чином різко поліпшити становище православних у Речі Посполитій. Що ж до становища України в такій реформованій державі, то на цьому етапі він задовольнявся ідеєю козацького автономізму.

Як одна, так і інша точка зору, здається, перебільшують роль свідомого початку у подіях визвольної війни. Знаючи історію України і відчуваючи приниженість її становища у складі Речі Посполитої, Хмельницький у той час ще не припускав думки про можливість самостійної української державності.

Закони війни диктували лінію поведінки гетьмана, розраховану на пошук союзника, а ще краще -могутнього союзника. Крім того, слабкі місця в політичній стратегії Б. Хмельницького були викликані тим рабським становищем, в якому перебували українці довгі роки і яке позначалось на їхньому менталітеті. Гетьман, не уявляючи собі іншого суспільного ладу, ніж той, що панував у Польщі, не був здатним підняти руку на станови привілеї як такі. Тому головне своє завдання вбачав насамперед у тому, щоб уривати козацьку старшину у правах з польською шляхтою і досягти для православ'я тих самих привілеїв, якими користувалися католики.

Чи не тому Б. Хмельницький після ряду блискучих перемог під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями не старався розвинути свій успіх наступальною тактикою, а вів безплідні переговори по кілька місяців з польською адміністрацією?

Але очевидно, що після триумфальної зустрічі, перебування в Києві, бесід з українським духовенством і козацькою старшиною в психології Б.Хмельницького відбулись досить значні зміни.

Ним таки було подолано комплекс невпевненості. В його уяві нарешті з'являється образ незалежної України, а в промовах - ідея Єдності України в її етнографічних межах. "Важко без хвилювання, - писав М.С. Грушевський, - стежити за піднесенням політичної і суспільної думки у цієї талановитої людини, яка уособлювала в собі сучасне йому українське суспільство, весь український народ, що несподівано вирвався з вікових пут політичного, економічного і соціального гноблення, з захопленням і сум'яттям спостерігав за видноколами, які перед ним розгорталися, і відкривав в них можливість зовсім інших, немислимих перед тим суспільних політичних відносин" [36].

У лютому 1649 р., коли Хмельницький був у Переяславі, приїхали до нього послы від короля Яна-Казіміра для ведення мирних переговорів. Вже при першій зустрічі польські послы побачили радикальну перемену в поглядах гетьмана. Хмельницький розмовляв з послами не як ватажок повстанців, а як володар України. Він не крився із своїми цілями й намірами. "Виб'ю з людської неволі руський народ увесь, - казав Богдан. - Перше я за свою шкоду і кривду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру... Поможі мені в тому чернь уся - по Люблін, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша...". Називаючи себе "єдиновладцем", "самодержцем руським", Хмельницький чітко окреслює межі свого князівства "по Львів, Холм і Галич" [37].

Таку широку програму розгорнув Богдан Хмельницький перед польськими послами у 1649 р. Властиво, ця програма зберіг він до кінця свого життя.

Однак за Зборівською угодою 1649 р. залишити визволення українського народу з-під польської влади та створення власної держави, здобутки кривавої боротьби обмежилися національно-територіальною автономією для козацької версти [38]. 5'

Після тривалих військових дій проти Польщі на кінець 1653 р. стало ясно, що звільнитися остаточно від польсько-шляхетського ярма лише своїми силами Україна не зможе. Молода українська козацька держава, яка мала трохи більше мільйона мешканців, не могла завдати вирішального удару Польщі з її шестимільйонним населенням і далеко невичерпаним військовим потенціалом.

Вихід зі становища полягав в одержанні Україною надійної мілітарної допомоги, яка могла б забезпечити Україні перелом у військових діях і остаточний розрив з Польщею. Такою силою, на думку Б.Хмельницького, мала бути Московська держава. З нею були встановлені тісні дипломатичні зв'язки, що завершилися укладенням у 1654 р. у Переяславі відомої угоди про українсько-російський союз. Це означало відмову Хмельницького від козацького автономізму і перехід до повного розриву з Польщею та творення самостійної держави.

Російсько-українські взаємини після прийняття війська Запорізького "під царську високу руку" розумілися гетьманом і козацькою старшиною як протекторат на договірній основі.

Про "договорное письмо" йшла мова ще 1651 р. під час розмови Хмельницького з митрополитом Гаврилом. Молдавський воевода Лупул у жовтні 1652 р. про плани гетьмана говорив так: "Задум Хмельницького - панувати абсолютно й незалежно, не підлягаючи ніякому монархові, і володіти всією землею, яка починається від Дністра і йде до Дніпра і далі, до московського кордону. А якщо Річ Посполита дуже його притиснула б, хоче податися під протекцію москвитина, що є тієї самої релігії" [39]. *h*

В такий спосіб гетьман сподівався не тільки зберегти українську козацьку державу, але й відновити втрачену єдність Русі, зміцнити підвалини православ'я.

Однак вже в Переяславі, підкреслює М. Грушевський, "стрінулися два світогляди: козацький - по теперішньому сказати конституційний, і московський - автократичний" [40р*Дипломатичний двобій між українською і російською сторонами закінчився перемогою російської сторони, яка будь-що прагнула перетворити протекторат у інкорпорацію.

Саме в нерозумінні і недооцінці характеру московської держави Грушевський вбачав основну, на його думку, фатальну помилку Хмельницького: "Виріши в державі (Польщі - А.С.) без езекутивної влади, де закон і суд не мав сили, особливо "яко на Україні", козача старшина звикла легковажити собі правну сторону, уважаючи головню на фактичні відносини і на них лише покладаючись. Се легковаження перенесла вона і в нові зносини з державою цілком іншого типу, з сильною езекутикою, з дріб'язковим педантизмом і формалізмом бюрократичної машини. Результати, розуміється, вийшли дуже нещасливі" [41]. &

За "безрезневыми статтями" Україна, залишаючись і надалі окремим державним організмом, зберігала" свій політично-соціальний устрій, власну адміністрацію, армію, фінанси, дипломатію, права і привілеї окремих станів. Щодо самої суті Переяславського, чи як би було правильніше називати його, Московського договору 1654р. і його історико-юридичної кваліфікації, в історіографії ще й досі не встановилося твердої думки про те, що саме являла собою ця угода. На думку українських вчених Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Б. Крупницького, М. Грушевського і А. Яковлева, взаємовідносини між Україною і Росією характеризуються як протекторат. Іншою групою вчених - В. Липинським, І. Боршаком, О. Оглобліним, А.Яковлівим в останніх творах висловлювалась думка, що Переяславська угода - це мілітарний союз двох держав [42]. /[^]

Хмельницький укладену угоду з царем трактував як тактичний хід, що мала забезпечити допомогу Україні в боротьбі з Польщею. А в кінцевому результаті стратегічною метою Б. Хмельницького було "не розриваючи з Москвою, як зазначав В. Липинський, - знайти певнішого від неї союзника для боротьби з Польщею. При цій допомозі і при московським нейтралітеті всі північно-західні "руські" землі до України прилучити" [43]. /^{v*}

Російським царем і його оточенням цей союз трактувався з самого початку як стратегічний "на віки вічні". Тому договір був складений в загальному вигляді з багатьма недомовками з обох боків. Внаслідок чого між Україною і Росією встановились досить невизначені відносини, кожен трактував угоду на свій взірць. Московський уряд старався поступово перетворити Україну у звичайну провінцію Москви [44]. /

Вся наступна більш як столітня історія України ~ це, власне, боротьба українського політичного керівництва за збереження автономії.

Особливістю визвольної війни було те, що хоч вона в значній мірі розпочалася з релігійних мотивів, але своїми діями досягла протилежних результатів - відбувся церковний розкол, оскільки українське духовенство побачило той підневільний стан, в якому перебувало московське духовенство в Російській державі і який загрожував українському. Церковний розкол став перешкодою в зміцненні української державності.

Інша особливість полягала у тому, що одразу з угодою намітилися фатальні розбіжності між гетьманом, козацькою старшиною і міщанством. Московський уряд вловив їх і використав у своїх інтересах, інтересах підкорення України.

Але, що б там не було, козацька визвольна війна відіграла велику роль у відновленні української державності. Козацько-гетьманська держава - це унікальний феномен XVII ст., явище, що не мало прецеденту в Європі, як оригінальна, створена українським народом, його думкою спроба відновлення в нових історичних умовах втраченої української державності. Вона поєднала в собі традиціоналізм української політичної думки, що спирався на старі звичаї, народні традиції і демократичні за своєю суттю, але не без певних абсолютистських тенденцій. Тоді ж час під час визвольної війни середини XVII ст. український народ зумів перемогти свій традиціоналізм і по-новаторському підійти до конкретної історичної ситуації та створити нову форму державного правління - гетьманську державу [45]. /*2—

Новосформований козацький стан став важливою передумовою відновлення державної української організації в середині XVII ст. Українська держава, що виникла в ході національно-визвольної війни 1648-1676рр., була, з одного боку, результатом організаційного колективного генія народу, що експромтом за короткий час створив нові форми політичної організації країни і привів їх у рух, з другого - це була цілеспрямована, свідомо діяльність Б. Хмельницького та його прибічників по створенню нових форм суспільних і державних відносин.

Відроджена українська державність стала новою за своїми формами, оскільки не опиралася на стару державну традицію Київської Русі через перерву в державному існуванні, а також тому, що вона увібрала в себе колорит козацької християнської республіки, тобто військової демократії з певним нахилом до авторитарності.

На звільненій території України козаками ліквідовувались усі польські установи. Замість них запроваджувалась нова козацька адміністрація, яка теж модернізується, перетворюючись з локальної в загальнодержавну. Адміністративно-територіальними одиницями стали полки і сотні: полковники, сотники і городові отамани зосередили у своїх руках не тільки військову, але й політичну владу. Військовій владі підпорядковувалось і селянське населення, яке не служило у війську, а також і міщанство. В принципі, зазначав М. Грушевський, ці міщани повинні були користуватися самоуправлінням за німецьким правом, але військові повноваження полковників і полкової старшини на практиці приводили не лише до повного підпорядкування містечок зі спрощеною "ратушною" адміністрацією, але узалежнювали і більші міста з повною системою "магістратів" німецького права [46]. /З

Гетьманський апарат будувався за зразком Запорізької Січі. Найвищим органом влади була рада, на якій кожен козак міг виступати й голосувати. Рада обирала гетьмана, здійснювала судочинство. Функції своєї "малої ради" - сенату виконувала рада старшин. Венеціанський посол в Україні Альберт Вімі-на, який мав нагоду спостерігати за роботою старшинської ради, називав її "суворим сенатом", де "козаки обмірковують справи...".

Рада старшин поступово перебрала на себе й функції військової ради, прагнучи впливати на вирішення основних внутрішніх, військових і зовнішньополітичних справ.

Причинами цього стало перетворення козацтва в величезну масу, що розпорошилася з південноукраїнських степів аж до Полісся, а також те, що не було писаного права про діяльність військової ради. За військовою радою залишалось вирішення кардинальних питань - вибір або скинення гетьмана, встановлення відносин до сусідньої держави.

Центральним органом ради старшин була рада генеральної старшини. Рада збиралася або на запрошення гетьмана, або з власної ініціативи, але в принципі вона була незалежна від гетьмана, оскільки обирало її військо. Рішення ради в певній мірі корегували гетьманську владу і з часом все частіше вступали в суперечки з рішенням військової ради. Ця конкуренція набрала характеру боротьби козацького демосу зі старшинською олігархією. Старшинській раді доводилося боротися не тільки з козацьким народовладдям, а й втручанням царського уряду, який старався підтримувати протиборство старшини з козацькою "чорною". Ця боротьба розхитувала основи конституційних форм українського устрою, який тільки склався. Цьому сприяла і спроба поєднати республіканські форми з чисто військовим характером ладу, який вимагав дисципліни, сильної, навіть диктаторської влади гетьмана. Такою владою, власне, користувався Б. Хмельницький, хоча навіть його владу пробували обмежити.

Авторитаризм самого Б. Хмельницького проявився насамперед у прагненні перетворити козацьке самоуправління в загальнодержавне, центром рішень якого був гетьман. Хмельницький став тримати себе як глава держави, і населення України також згодом сприйняло його як такого. Вже у 1649 р. Б. Хмельницький перед польськими послами, під час вищезгаданих переговорів, називав себе "Єдиновладним Самодержцем руським". Пізніше гетьман перетворюється вже не в виборного начальника, а "Землі нашої Володаря і начальника", якого поблагословив патріарх, аяким листуються монархи, посадові особи призначаються і змінюються самодержавною владою гетьмана.

Б. Хмельницький прагне заснувати власну династію і для цього заповідає, щоб його син Юрій став спадкоємцем колишнього козацького виборного гетьмана, а тепер "Князя Русі" [47].

Залишався лише один крок до абсолютистської влади, але - констатував з жалем В. Липинський, - "Б. Хмельницький не встиг знищити серед козацької старшини ідеї занархівованої республіканської польської олігархії. Проте українська монархічна ідея Великого гетьмана не вмерла разом з ним. Боротьба між принципом монархізму і республіканським велася на Україні і далі по смерті Б. Хмельницького" [48]./!:

Боротьба цих двох тенденцій в новоствореному державному устрої послаблювала Україну, використовувалась її ворогами. Поки був живий Б. Хмельницький, суперечності між новим станом, полковим правлінням, державним гетьманським устроєм та запорізькою демократією вдавалося залагоджувати, але після його смерті наступники, не маючи його талантів, дуже швидко розтратили оце делікатне творіння щойно народженої української державності.

Суперечності між старшиною і козацькою "чорною" особливої гостроти набирали в сфері політики. Як одна, так і інша сторона, ведучи боротьбу між собою, старались дуже часто заручитись підтримкою московського царя. Що в результаті призвело до капітуляції старшини перед Москвою в останній чверті XVII ст., коли центр політичних рішень все більше переміщався в Москву [49].

"Хмельницщина", яка знала чимало темних і прикривих епізодів, "рік крові, обопільні озвіріння", "матеріальну і моральну руїну", проте, на думку М. Грушевського, її результатом стало також і народження деяких "многочисних сторін" в історії українського народу" [50].

Насамперед "від Хмельнищини веде свій початок конституціоналізм і автономізм, що жив у козацькій старшині дуже довго і мав свою роль, як одну з складових частин в галузі нової української національної

свідомості. Хоч як односторонній - шляхетський характер прибрав він в кругах "козацького народу", все ж ці ідеї політичної свободи, непорушності народних прав, краєвої автономії мали навіть при тій односторонній розумінню свою позитивну сторону" [51]. /<y

Крім того, саме з "Хмельнищиною" пов'язує М. Грушевський зростання національного почуття й за народження т. зв. "ідеї етнографічної території", яка в наступних вимогах козацької старшини охоплювала територію "з одного боку до Перемишля і Самбора, з другого до Вісли, в третю сторону до Немана, в четверту до Сівська і Путивля" [52]:*-До цих ідей домішувались й "елементи державної окремішності України".

Отже, в XVI-XVII ст. на півдні України сформувалася українська козацько-гетьманська державність з її характерними рисами - республіканською козацькою демократією та авторитарною гетьманською владою.

Однак суспільний лад України був неприйнятним для Московської держави з її монархічним ладом і тому поступово мав бути зведений нанівець. Це незабаром зрозуміли як Б. Хмельницький, так і його послідовники. Українські гетьмани, почавши від І. Виговського, щоб зберегти державну автономію, прагнули спертись на протилежні Москві політичні сили, шукали союзників.

Українська ідея за свою, майже тисячолітню історію, до середини XVII ст., пройшла два неповних цикли розвитку. На протязі тривалого часу змінювала свій зміст і певною мірою форми. Від Київської держави - однією з найбільших імперій середньовічної Європи - до васальної одиниці Литви, регіональних земель Речі Посполитої. Тоді формою ідеї була обмежена військовою демократією монархія. Наступний - другий цикл приніс зріст демократичного елемента в змісті національної ідеї, що трансформувало державницьку форму у специфічну козацьку християнську республіку, яка була новим феноменом в європейській історії.

Література

1. Бубер М. Народ и его земля // Избр. произведения. Б. м., 1979. - с.259
2. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. К.:Гене́за, 1994. -с.351
3. Там же. -С.352
4. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. К.: Основи, 1993.- с.29
5. Українська ідея. Перші речники. Кол.авт. К.: Знання,1994.- с.5
6. Щербаківський В.М. Кам'яна доба в Україні. Мюнхен, 1947. -с.5; Щербаківський В.М. Формация української нації. Прага, 1941. - с 13
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.І. К.Либідь, 1992. -с.49
8. Щербаківський В.М. Концепція М.С. Грушевського про походження українського народу в світлі палеонтології. Прага: Праці Українського Історико-Філологічного Товариства. Т. III. 1940; Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.І. К.: Либідь, 1992. - с.53
9. Міллер М.О. Студії з ранньої історії Приазов'я. Український Морський Інститут. Женева, 1946. -с.15;
10. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.І. К.Либідь, 1992. - с.53
11. Петров В. Походження українського народу. К.,1992. - с.23-24
12. Маланюк Е. Нариси з історії нашої культури. К.: Обереги, 1992. -с.14
13. Курінний П.П. Найдавніша культура України. Рукопис. - сі; Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.І. К.: Либідь, 1992.-с.41
14. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. К.: Либідь, 1991.-С.16Д8
15. Грушевський М. Ілюстрована історія України. К., 1990. -с.31- 32
16. Маланюк Е. Нариси з історії національної культури. К.: Обереги, 1992. - с.24
17. Повість минулих літ. Літопис (за Іпатіївським списком). К., 1990; Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. К.: Гене́за,1994. - с.6
18. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. К.: Либідь, 1991.-с.21
19. Українська ідея. Перші речники. Кол.авт. К.: Знання,1994. - с.9
20. Срезневский. Записка о древнем языке русском // Известия Академии. Т.VII- 1856. Передрук з журналу "Исследования". Т.VII. - 1856
21. Максимович М. Филологические письма (1856), Ответные письма (1858) // Русская беседа; О мнимом запустении Украины (1857); Новые письма к М.М.Погодину о старобытности малорусского наречия // День. - 1863. Передрук в Собр. Соч., ТЛИ
22. Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. К, 1991.-с.8
23. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. К.: Либідь,1991.-с.64-65
24. Грушевський М. Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. К., 1991. - с.8
25. Там же.-с. 12

26. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.І. К.Либідь, 1992.-с.70
27. Толочко А.П. Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология. К., 1992. - Гл.І.
28. Жмир В.Ф. На шляху до себе. Історія становлення української національної свідомості // Філософська і соціологічна думка. - 1991. - N 1.-с. 150
29. Соловйов СМ. История России древнейших времен. Кн.4. Т. IX-X. М., 1961.-с.378
30. Ортинський І. Хрещення. Хрест та харизма України. Мюнхен-Рим-Фрайбург, 1988. —с. 113
31. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. К., 1990. - с.23;
32. Вишенський І. Твори. К., 1959. - с.57; Огієнко І. Українська Церква. Прага, 1942.- Т.І
33. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.І. К. Либідь, -1992. -с.490
34. Кулиш П. Отпадение Малоросии от Польши (1340-1654). Т.І.М., 1890.-сЛ84-185 35. Жмир В.Ф. На шляху до себе. Історія становлення української національної свідомості // Філософська і соціологічна думка. -1991. -N1. -с. 160-161 ; ; 36. Липинський В. Україна на переломі. Відень, 1920. - с.182-183
37. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. К.: Либідь, 1991. -с. 184
38. Восоединение Украины с Россией. Документи й матеріали в трех томах. Т.П. М., 1953. - с.118; Холмогоров І. Історія України. Нью-Йорк-Мінхен, 1949. - с.200; Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.І. К.: Либідь, 1992. -сЛ7
39. Дорошенко Д. Нарис історії України. В 2-х т. Т.2 (від половини XVII ст.). К.: Глобус, 1991. - с.22-23;
40. Холмський І. Історія України. Нью-Йорк-Мюнхен, 1949. - с. 201-202;
41. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.І. К.: Либідь, 1992. -С. 18- 19
42. Нагорна Л.П. Політик, воїн, державотворець (Богдан Хмельницький) // Українська-ідея. Перші речення. Кол. авт. К.: Знання, 1994. - с.25- 46
43. Грушевський М. З політичного життя старої України. К., 1918. - с.67^ Копиленко О.Л. "Українська ідея" М. Грушевського: історія і сучасність. К.: Либідь, 1991. - с.105
44. Грушевський М. З політичного життя старої України. К., 1918. -с.67-68
45. Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою. Нью-Йорк, 1954. - с.64; Дорошенко Д. Нарис історії України. В 2-х т. Т.2 (від половини XVII ст.). К.: Глобус, 1991. -с.37-38; Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.І. К.: Либідь, 1992. - с.29
- Л 46. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Відень, 1920. , -с.191 / і^47. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. К.: Либідь, 1991.-с.190 I\$ 48. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. К.: Генеза, 1994. - с.63-64 I\$ 49. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. К.: Либідь, 1991.-с. 196 • 50. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Відень, -1920.-с. 117-120
51. Там же. - с.295
52. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. К.Либідь, 1991.- с.200
53. Грушевський М. З політичного життя старої України. К., 1918.- с.76; Копиленко О.Л. "Українська ідея" М. Грушевського: історія і сучасність. К.: Либідь, 1991. - с.107-108
54. Грушевський М. З політичного життя старої України. К., 1918. -с.76
55. Грушевський М. З політичного життя старої України. К., 1918. -с.76; Копиленко О.Л. "Українська ідея" М. Грушевського: історія і сучасність. К.: Либідь, 1991. - с 109

Синицкий А.Ц. Украинская национальная идея: сущность и генезис (IX-XVIIст.)

В статье рассматривается проблема сущности и развития украинской национальной идеи с IX по XVII ст.

Sinitzkiy A. T. The Ukrainian national idea: its essence and development (IX-XVII centuries)

The given article deals with the problem of essence and development of the Ukrainian national idea in the IX-XVII centuries.